

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ім. М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СИДОРЕНКО Валентина Олександрівна

ХУДОЖНІЙ ЧАС ЯК ТЕКСТООТВОРЮЩА КАТЕГОРІЯ /на матеріалі
"Петербурзьких новістей" М.В.Гоголя/

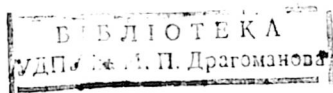
Ю.С2.01 - російська мова

Валентина Сидоренко

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук



КИЇВ - 1995

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова



100310508

Дисертація є рукопис

Дисертація виконана на кафедрі російської мови
Українського державного педагогічного університету
ім. М.П.Драгоманова (м.Київ)

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Арват Нінель Миколаївна

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
Муравицька Маргарита Петрівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Мойсєєва Лілія Федорівна

Провідна організація – Київський державний лінгвістичний
університет

Захист дисертації відбудеться " ____ " _____ 1995р. о ____ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Україн-
ському державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгома-
нова (252030, м.Київ, вул.Пирогова, 9)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського
державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова
Автореферат розіслано " ____ " _____ 1994р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради *Винишук* Винишівська Г.П.

Актуальність дослідження. Для сучасного етапу розвитку мовознавчої науки характерним є утвердження тенденції, напруженої на детальне вивчення ролі людського фактора в мовленнєвій діяльності. Ця тенденція свідчить про важливі зміни в лінгвістиці - про її перехід від науки, що вивчає мову "в самій собі і для себе", до "лінгвістики антропологічної", яка розглядає мову в нерозривному зв'язку з людиною, її свідомістю, місленням, духовно-практичною діяльністю (Б.О.Серебрянников).

Введення антропологічного принципу передбачає вивчення діяльності, яка здійснюється під час творення мови та в різних формах її функціонування як засобу спілкування, тобто досліджуються такі особливості мови, яких вона набуває саме в процесі комунікації: модальність, експресія, емоція та інші опецифічні атрибути мовлення. Вивчення їх можливе не стільки на рівні висловлювання, скільки на рівні тексту як комунікативної одиниці найвищого рангу.

В лінгвістиці тексту існує декілька підходів до вивчення його структури: 1) з боку спільної взаємодії в тексті змісту й форми; 2) з боку компонентного складу (тобто вивчення в конкретному тексті складного синтаксичного цілого, а також одиниць синтаксичного або іншого рівнів); 3) з боку текстотвірничих факторів і компонентів (тобто вивчення засобів вираження в тексті різних текстозих категорій або одиниць з них). Останній напрям є порівняно новим, відкритим саме в межах лінгвістики тексту. Він дозволяє вивчати найбільш суттєві, характерні ознаки будь-якого тексту, що втілені в його категоріях. Їх набір у різних вчених не співпадає, бо в сучасній науці ще не вироблено єдиного підходу до їх визначення, але основними для художнього тексту є: інформативність, модальність, когезія, просторово-часовий континуум (І.Р.Гальперін)¹. Таким чином, кожен художній текст містить інформацію, подану у просторово-часових параметрах, модально забарвлену з позиції авторського відношення до предмета зображення, виражену через мовний матеріал, який зв'язаний в єдиний, цілісний твір.

Особливе місце серед текстотвірничих категорій належить

¹ Інформативність, зчеплення, підтекст, художній простір та час (З.Н.Тураєва).

категорії континууму, або категорії художнього простору та часу, які в тексті, як правило, настільки взаємопереплетені, що роз'єднати їх неможливо, оскільки час і простір окремо в природі не існують, тільки для зручності логічної подаємо ми окремо простір і окремо час (В.І.Вернадський). Такий підхід використаний і в реферованій роботі, де ми, розглядаючи художній час, лише в окремих випадках торкаємось художнього простору.

Історія вивчення художнього часу не має таких глибоких коренів, як вивчення часу взагалі. Початком дослідження цієї проблеми у вітчизняній філології вважаються праці, які вийшли у 20 - 30-ті роки нашого століття, де час розглядався як елемент поезики. Їх поява пов'язана з іменами О.Г.Цейтліна, В.В.Виноградова, М.М.Бахтіна, Д.С.Лихачова, ідеї яких набули розвитку в роботах М.К.Гая, А.Я.Гуревича, В.Д.Днепров, К.М.Михайлової, Н.Ф.Ржелської, З.Я.Тураєвої, Ф.П.Федорова, В.І.Чередниченка та ін.

Разом з тим, незважаючи на різноманітність та багатогранність досліджень з цієї проблематики, є чимало питань, які викликають певний інтерес, бо вивчені ще недостатньо. Зокрема, це стосується вивчення системи засобів реалізації часового континууму як текстоутворюючої категорії. Цим і пояснюється вибір теми нашої роботи, де основним об'єктом вивчення стає темпоральна структура "Петербурзьких повістей" М.В.Гоголя¹.

Наукова новизна роботи обумовлена тим, що темпоральна структура цього циклу раніше спеціальному вивченню не підлягала.

При всій різноманітності досліджень, присвячених творчій спадщині М.В.Гоголя, тільки в декількох з них були зроблені спроби підійти до вирішення проблеми художнього часу (І.І.Агасєва, Н.М.Арват, О.Ф.Белюсов, В.С.Белькінд, В.Д.Денисов, В.Я.Звиняцьківський, Д.В.Іоаннісія, Т.С.Свербілова, Л.Д.Тіадкова), хоча, як зазначали дослідники, час для М.В.Гоголя

¹ В роботі проаналізовані такі повісті М.В.Гоголя: "Невський проспект", "Ніс", "Портрет", "Шинель", "Записки божевільного". Повісті "Коляска" та "Рим" не розглядалися, тому що вони не входять власне до петербурзького циклу.

завжди був однією з найважливіших категорій світогляду: "... вний мрійник жив майбутнім, історик вивчав минуле, "писо-
менник сучасний" був зайнятий змалюванням та виправленням
теперішнього" (О.Ф.Белососов).

Недостатня розробленість проблеми художнього часу, а також те, що майже всі автори підходили до неї з літературознавчих позицій, не враховуючи матеріального вираження, є підставою для вивчення засобів формування часового континууму.

Виходячи з цього, мета даної роботи полягала у виявленні та описові композиційно-мовленевих засобів реалізації категорії художнього часу у петербурзькому циклі М.В.Рогозя.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- проаналізувати композиційно-мовленеві засоби реалізації категорії часового континууму і визначити його функції як текстоутворюючої категорії;
- розкрити структуру художнього часу, виділивши її складові, зумовлені особливостями авторської моделі світу, реалістичним або фантастичним зображенням дійсності;
- визначити роль темпорального компонента у створенні образів персонажів;
- виявити темпоральну основу композиційної структури повістей, які входять до циклу.

Методологічну основу аналізу становлять загальні закони діалектичного розвитку, принципи опіввідношення зачаткового і часткового, єдності змісту й форми у художньому творі, правомірність яких отверджується численними дослідженнями філософів, психологів, філологів (С.А.Бабюшкін, Е.Ф.Володін, Г.Рейхенбах; Л.С.Виготський, В.С.Мачун; М.М.Бахтін, В.М.Жирмунський, В.Б.Шкловський та ін.).

Складність та багатоплановість об'єкту дослідження - художнього тексту - вимагає широкого філологічного підходу, який поєднував би елементи лінгвістичного та літературознавчого аналізу, що і зумовило вибір методів дослідження. Його основний був застосований описово-інтерпретаційний метод в поєднанні з порівняльним та методом компонентного аналізу.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в тому, що вона вносить певний вклад в розробку комплексу питань, пов'язаних з особливостями темпоральної структури художнього тексту та своєрідності індивідуально-авторського стилю М.В.Ро-

голя. Дослідження виконане в руслі лінгвістики тексту, зокрема, сукупності тих проблем, які стосуються специфіки функціонування текстових категорій. Стримані результати дозволяють припустити, що використана методика може бути ефективною під час аналізу творів інших авторів, які відносяться до різних літературних напрямків, а також у теорії та практиці інтерпретації художнього тексту, у викладанні стилістики та лінгвістичного аналізу художнього тексту, при розробці спецкурсів та спецсемініарів, присвячених творчості М.В.Гоголя.

На захист вносяться положення:

1. Художній час у проаналізованих творах реалізується через взаємодію експліцитних та імпліцитних засобів.
2. Темпоральна структура циклу "Петербурзькі повісті" визначається особливостями авторської моделі світу, в залежності від чого виділяється сюжетно-реальний та сюжетно-ірреальний час.
3. Кожен персонаж характеризується своїм типом часу, який визначається залежно від домінуючого лексико-семантичного компонента, що дозволяє віднести його (персонаж) до героїв "дороги" чи до героїв "не-дороги"¹.
4. Характер функціонування художнього часу визначає специфіку композиції повістей циклу.
5. Категорія художнього часу в значній мірі визначає особливості змістовної та формальної структури художнього тексту.

Апробація роботи. Матеріали дисертації розглядалися на засіданнях кафедр російської мови Ніжинського педінституту та Українського педуніверситету (м.Київ). Основні положення роботи викладені у виступах на науково-практичних конференціях у Ніжинському (1988, 1989, 1990, 1992, 1993, 1994), Полтавському (1990) та Одеському (1992) педінститутах і Прикарпатському університеті (м.Івано-Франківськ, 1993), а також відображені у дев'яти публікаціях.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури.

¹ Термін "герой дороги" запозичений у Ю.М.Лотмана, який об'єднує під ним героїв, здатних "переміщуватися вздовж певної просторово-етичної траєкторії"; тобто до "внутрішньої еволюції", на відміну від героїв "не-дороги".

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, її новизну, визначено об'єкт, мету, завдання, теоретичну та практичну значимість, методи дослідження, сформульовано положення, які виносяться на захист.

Перший розділ "Структура категорії часу в тексті художнього твору". В цьому розділі викладено теоретичні передумови дослідження. Зокрема, висвітлюється основні етапи вивчення художнього часу, що дозволяє простежити процес його становлення як текстової категорії; виділяються компоненти темпоральної структури повістей циклу; аналізуються засоби формування цієї категорії.

Лінгвістика тексту розглядає час у художньому творі як одну з основоположних текстових категорій, яка являє собою форму буття ідеального світу естетичної дійсності, форму існування сюжету, часовий континуум зображених явищ і характеризується такими властивостями: аритмічність, одномірність-багатомірність, переривність-непереривність, зворотність, упорядкуванням-неупорядкуванням (З.Я.Тураєва). Реалізується ця категорія через певний набір засобів, в роботі умовно розподілених на експліцитні та імпліцитні.

До перших відносяться ті, які зафіксовані в цій функції у мові і розташовані на основних рівнях мовної ієрархії - лексичні, морфологічні та синтаксичні (Б.Л.Ардентов, М.В.Василова, Т.І.Дешерієва). Вони традиційно включаються до функціонально-семантичного поля темпоральності (А.В.Бендарко), або "лінгвістичного часу", що об'єднує усе сукупність способів вираження засобами мови сутності фізичного та філософського аспектів цієї категорії. Але, поряд з вказаними традиційними мовними способами вираження часу, в сучасній лінгвістиці виділяється ще один - контекстуальний, який передбачає ті випадки, коли часові зв'язки не мають лексико-граматичної маніфестації і можуть бути розкриті тільки опосередковано, на фоні всього часового континууму твору. Ці засоби названі в роботі імпліцитними. Вони частіше знаходяться у тісній взаємодії з експліцитними, що обумовлено особливостями розслівської моделі світу.

В петербурзькому циклі М.В.Гоголя художній час характеризується притаманними йому властивостями і складається з декількох компонентів: часу авторського, часу оповідача, часу перео-

нажів, часу сюжетного та часу фабульного. У складі сюжетного часу виділяються такі аспекти: сюжетний теперішній, сюжетний минулий, сюжетний майбутній, досюжетний минулий, постсюжетний майбутній.

Особлива увага, у відповідності з завданнями дослідження, приділена часу персонажному, який об'єднує декілька індивідуальних часових систем.

Персонажам повістей як суб'єктам художньо утвореної дійсності властиве особливе сприйняття часу, який, на відміну від простору, не дається в конкретних фізичних відчуттях. Він завжди індивідуальний і залежить від суб'єктивних факторів, тобто кожен характер реалізується через свій тип хронотопу.

Залежно від того, яким способом передається плин часу, яка лексико-семантична ознака є домінуючою віхою у системі його відліку, виділяються такі типи хронотопів, або типи персонажного часу: 1) предметний (предметно-символічний); 2) процесуальний; 3) просторовий; 4) прагматичний (О.В.Спачиль).

Типи часу прямо й безпосередньо приймають участь у створенні образів і відображають здатність або нездатність персонажів до саморозвитку. Вони стають формальною системою для побудови різних, у тому числі й етичних, моделей (Ю.М.Лотман), які характеризують літературний персонаж через відповідний йому тип художнього часу.

Фантастичний або реалістичний спосіб зображення дійсності обумовлює виділення сюжетно-реального та сюжетно-ірреального часу, а також введення поняття "поліфонізм художнього часу", використання якого є необхідним для пояснення складних часових переплетінь (напр., у новелі про художника Піскарьова, коли єдиний часовий потік (сюжетний час) немов роздвоюється: з точки зору оповідача - це сюжетно-реальний час, а в сприйманні героя - сюжетно-ірреальний, обумовлений його внутрішнім станом).

Другий розділ "Роль темпорального компонента у формуванні образів персонажів". У цьому розділі на матеріалі всіх повістей циклу вирішується проблема співвідношення часового континууму та образу персонажа: визначається тип часу усіх основних персонажів залежно від ведучої лексико-семантичної ознаки часового компонента; виявляється взаємообумовленість типу хронотопа та моральної траєкторії того чи іншого героя, що відбивається графічно за допомогою схем; досліджуються композицій-

но-мовленеві засоби формування категорії художнього часу.

Разглянемо це на прикладі повісті "Записки божевільного".

Же у її назві - сильній позиції тексту - йдеться про те, що стане предметом художнього дослідження та яким чином буде вирішена головна тема твору.

Форма записок вибрана не випадково. Такий спосіб оповіді від першої особи став одним із прийомів психологічного аналізу особистості. Він поєднує у собі внутрішній монолог та елементи так званого "аудіоіалогу", що дозволяє простежити за процесом саморозкриття героя, за еволюцією його свідомості, ураженої хворобою. Вона розкриває фантастичність цієї свідомості, сконструйованої як гротескний колаж цитат із історії, літератури, філософії, анекдотів, газет та журналів (О.Г.Ділакторська), підкреслюючи його драматичну уцербність, обмеженість різними соціальними та побутовими умовностями. Разом з тим форма щоденника дає змогу визначити, як герой взагалі ставиться до часу, плин якого фіксується ним за допомогою дат, якими він помічає кожен "запис" і які виконують роль своєрідних символічних підзаголовків, передаючи хід часу та його триваліть.

Таким чином, часовий континуум повісті ідентичний персональному часу чиновника Поприщина, наділеного здатністю сприймати його як щось суттєве. Звідси - потреба вести щоденник, бажання осмислити те, що відбувається, спроба, хоч не напері, "зупинити" потік часу.

Герой живе теперішнім (темпоральний маркер "сьогодня" та синонімічний йому "сьогодняшній день" зустрічається частіше інших в його записках); він ніяк не зв'язаний зі своїм минулим (у щоденнику не згадується про нього) і не здатен адекватно оцінити своє майбутнє ("Мне еще сорок два года - время такое, в которое, по-настоящему, только начинается служба. ...будем и мы полковником, а может быть, если бог даст, то чем-нибудь и побольше" (М.В.Гоголь, 198)¹). Його взаємовідносини з часом "будуться" залежно від світосприймання. Доки він існує в реальному часі, його життя складається з буденних турбот, характерних

¹ Тут і далі твори М.В.Гоголя цитуються за виданням: Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 12-ти томах. - М.- Л., 1938. - Т. 3. - 728с. (з позначенням сторінки).

для людей його кола (про що свідчать і записи у щоденнику), але, в той же час, сприйняття ним дійсності спотворене, героєм не в змозі ідентифікувати себе та навколишній світ (думки про одруження на Софі, оцінка її батька, свого начальника). Однак визволяючись від потворних уявлень про оточуючу дійсність, герой "іде" з реального часу, наближаючись через божевілья, самозванство, марення (що відбивається у щоденникових записах) до розуміння сутності життя, і разом з тим, до переоцінювання власної особистості, переходячи в іншу систему часу, їм же винайдену і невідому, незрозумілу іншим. Виходячи з цього, можна сказати, що особистий час Поприщина тотожний сюжетному часу і розпадається на сюжетно-реальний та сюжетно-ірреальний, на що вказують дати-підзаголовки. Відповідно до них уся повість поділяється на двадцять "щоденникових записів", які співвідносяться з фабульним часом і сприяють встановленню відносної тривалості часу сюжетного, який не співпадає з фабульним. Якщо фабульний час дорівнює двадцяти дням, то сюжетний можна "розмістити" у таких межах: "Октябрю 3. - Декабрю 8. ... Год 2000 апреля 43 числа. - Чи 34, сло Ми глаголющею 349.", при цьому сюжетно-реальний час ("Октябрю 3. - Декабрю 8."), дорівнюючи 64 дням, переходить у фантазмагорічний, сюжетно-ірреальний, відмічений датою "Год 2000 апреля 43 числа", яка сигналізує, по-перше, про зміни, які відбулися з героєм, а по-друге, про неможливість визначення тривалості сюжетно-ірреального часу. Але це вже неважливо, оскільки в цей момент плин часу, в буденному його розумінні, для Поприщина перестав існувати, відбувся злам у його свідомості: починається "втеча" з порожнечі чиновницького світу в небуття, створене уявою.

Сюжетно-реальний час об'єднує II щоденникових записів ("Октябрю 3. - Октябрю 4. - Ноябрю 6. - Ноябрю 8. - Ноябрю 9. - Ноябрю 11. - Ноябрю 12. - Ноябрю 13. - Декабрю 3. - Декабрю 5. - Декабрю 8."), тобто з 64 днів тільки одинадцять виділені автором щоденника, нерегулярність ведення якого обумовлена, з одного боку, одноманітністю чиновницького життя, а з іншого, необхідністю зосередити увагу на подіях, важливих для героя.

Сюжетно-ірреальний час - це спроба знайти "вихід" у божевільні-прозоринні, коли реальні проміжки часу (день, місяць,

рік) втрачають своє значущість, трансформуючись у якусь часо-ву невідзначеність, яка передається умовно-символічними датами (напр., "Мартобря 86 числа. Между днем и ночью"). В деякі з них входять елементи, які співвідносяться з реальним позначенням календарного часу: днів ("Числа I-го; Число 25."), місяців ("апрель, январь, февраль"), але поряд з ними використана і оказіональна, "контрамінована" назва місяця "мартобрь", утворена основоскладанням цілої основи "март" та частинки основи, яка є в російських назвах місяців "сентябрь, октябрь, ноябрь" та ін. (мартобрь — март + е + (сентя)брь, де "с" — інтерфікс). Таким чином, із двох "мовних реальностей" утворюється нереальність "мартобрь", тобто те, що не зафіксоване в лексичній системі мови, а належить тільки цьому тексту як мовленевому твору. Таке новоутворення ще раз підкреслює особливості психічного стану героя: з одного боку, він втрачає ілюзії, набуті в реальному житті, а з другого, набуває нових, здійснення яких ще неможливіше, і не стільки з-за їх абсурдності, скільки з-за того, що реальна дійсність не залишає ніяких надій на здійснення будь-яких (навіть не ілюзорних) мрій.

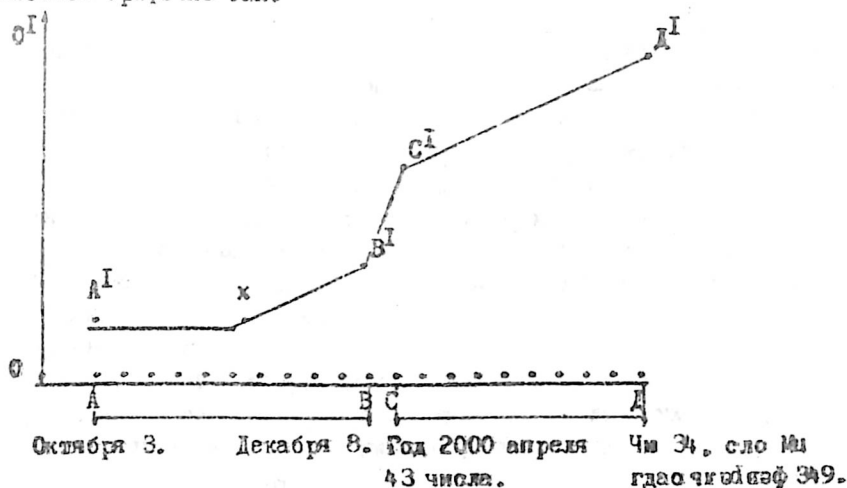
Аналіз темпоральної лексики показав, що самою численною в цій повісті є група "субстантиваторів" (М.А.Потьєнка), до якої відносяться, крім дат у складі підзаголовків, темпоральні маркери, що вказують на ту чи іншу частину доби ("позутру, к вечеру"), дні тижня ("среда"), а також ті, які виражають об'єктивно-фіксовану протяжність в часі ("через несколько минут; в ту же минуту; около половины второго; в восемь часов").

Оказіональне темпоральне значення в контексті повісті набуває показчик "при свечах" ("Пришедши домой, я хотел было тот же час приняться за работу и разобрать эти письма, потому что при свечах несколько дурно вижу" (М.В.Гоголь, 172), синонімічний маркеру "вечером, ночью".

На морфологічному та синтаксичному рівнях темпоральні відносини реалізуються відповідно видо-часовими формами дієслів та підрядними часу.

Таким чином, часовий континуум повісті ідентичний особистому часу чиновника Поприщяна і реалізується через взаємодію експліцитних та імпліцитних засобів, підкріплених формою твору: записками головного героя, який проходить "путь" від

титлярного радника Попричина до "іспанського короля Фердинанда УІІ", тобто час відбиває процес змінення героя, що дозволяє визначити тип його особистого часу як час процесуальний, який включає елементи реального та ірреального і виражається графічно так:



OD - "вісь часу" (кожна точка співвідноситься з датою-підзаголовком);

OO^I - "вісь внутрішнього становлення героя";

AB - сюжетно-реальний час;

CD - сюжетно-ірреальний час;

A^I - стан героя в момент зав'язки сюжетної дії;

x - початок змін в психіці героя;

A^Ix^IB^I - "шлях до прозріння";

B^IC^I - якісне переродження героя - божевілля;

C^I - початок бунту;

C^ID^I - бунт;

D^I - загибель.

Завершується 2 розділ висновками, де йдеться про те, що аналіз композиційно-мовленевих засобів формування категорії художнього часу показав, як через образ персонажа час "включається" у змістовну структуру художнього тексту.

Усі основні персонажі циклу наділені індивідуальним, особистим відношенням до часу, у кожного з них свої віхи, які

визначають плин часу і формують його тип. Час просторовий властивий Невському проспекту як персоналізованій реальності; для художника Піскарьова характерний "сутінково"-процесуальний час; для художника Чарткова, який продає свій талант, та божевільного чиновника Попричина – проектно-прагматичний час характеризує майора Ковальова; предметно-символічний чиновника Башмачкіна; приречений на вічне існування "поза часом" поручик Пирогов.

Ці типи хронотопів відбивають здатність або нездатність того чи іншого персонажа до саморозвитку, дозволяють визначити його "статус": належність до героїв, які еволюціонують з плином часу, або статичних, тобто до героїв "дороги" чи до героїв "не-дороги". Особливе місце в цій системі займає художник Чартков. Його не можна віднести до статичних персонажів, але в той же час його "дорога" – це професійна та моральна деградація, тому вона ("дорога" Чарткова) сприймається із знаком "мінус" і швидше являє собою "не-дорогу".

Третій розділ "Темпоральна основа композиційної структури проаналізованих творів". Доказом системного взаємозв'язку всіх формально-змістових елементів та категорій тексту є безпосереднє взаємодія часового континууму твору та його композиції, чому й присвячений цей розділ. Особливості цієї взаємодії розглянуто в роботі на матеріалі трьох повістей М.В.Гоголя, які входять до петербурзького циклу: "Невський проспект", "Ніс" та "Портрет". Проілюструємо це на прикладі повісті "Ніс", композиційний рівень темпоральної структури якої характеризується деякими особливостями.

Одна з особливостей, яка відрізняє цю повість від інших творів циклу, – датованість сюжетного часу.

Дата початку подій позначена вже в ініціальному висловлюванні, яке являє собою зав'язку сюжетної дії: "Марта 25 числа случилось необыкновенно странное происшествие" (М.В.Гоголь, 49). Розв'язка цієї надзвичайної події наступає "апреля седьмого числа". Отже, сюжетний час повісті "укладається" в строки, відмічені цими датами, тобто в два тижні. Однак всі основні події відбуваються саме "25 марта и 7 апреля". Таким чином, сюжетний час не тотожний фабульному, який включає тільки ці два дні.

Уміщення 14 "сюжетних" днів у 2 "фабульних" сприяє своє-

рідність композиції повісті: з одного боку, фактичне поєднання в одному моменті — "чудесного воскреснення носа" — роз'язки та кульмінації, а з іншого — безумовна інформативність авторського умозчання, яке охоплює період сюжетного часу з "26 марта по 6 апреля".

Друга особливість взаємодії часового континууму та композиції, яка обумовлена багатомірністю художнього часу, — синхронізм розвитку подій у першому та другому розділах, тобто паралелізм сюжетної дії, який базується на прийомі "отрывочной склейки кусков" (В.В.Виноградов).

Виходячи з цих особливостей, спробуємо всі події розмістити в хронологічній послідовності, тобто представити у вигляді диспозиції (Л.С.Виготський), урахувавши при цьому три сюжетні лінії: цирульника Івана Яковича, який знайшов ніс, майора Ковальова, у якого він пропав, та самого Носа, прийнявши за вихідну точку "25 марта".

Схема диспозиції повісті "Ніс".

І. "Цирульник Іван Якович".

- а) "Іван Яковлевия, как всякий порядочный русский мастер-вой, был пьяница страшный";
- х) пробудження;
- б) самання "съестъ горячего хлебца с луком";
- в) несподівана знахідка: "вытащил — нос!";
- г) діалог з дружиною;
- д) невдалі спроби позбутися носа;
- е) ніс викинуто у ріку;
- ж) розмова з квартальним;
- з) "сидит теперь на съезжей";
- и) відвідини майора Ковальова ("наконец одолев все препятствия и выбрил").

2. "Майор Ковальов".

- А. "Ковалев был кавказский коллежский асессор".
- Х. Пробудження.
- Б. Виявлення відсутності носа.
- В. Зустріч з Носом.
- Г. Діалог з власним Носом.
- Д. Відвідини "овер-полицмейстера, газетной экспедиции и

частного пристава".

- Е. Повернення додому і роздуми про неймовірність того, що трапилось.
- Ж. Візит квартального та спроби повернути ніс на місце.
- З. Діалог з лікарем.
- И. Листування із штаб-офіцершею Підточикою С.Г.
- К. Повернення носа.
- Л. Процедура гоління.
- М. Повернення до активного життя, перебування в "зачно хоро-
шем юморе..."

Ці схеми свідчать про те, що всі події, пов'язані з ци-
рульником Іваном Яковичем та майором Ковальовим, розвивають-
ся у хронологічній послідовності (за винятком "ретроспектив-
них вкраплень", які належать оповідачеві і не стільки пові-
домляють про минуле героїв, скільки характеризують їх), чо-
го не можна сказати про третю дійову особу - про Ніс. Розста-
вити в хронологічній послідовності події, пов'язані з ним,
досить складно. По-перше, деякі з них відбуваються одночасно,
наприклад, "пропажа носа - обнаружение его в хлебе", що під-
тверджується темпоральним маркером "довольно рано"; по-друге,
відсутність змотивованості того, що відбувається, надає при-
годам Носа ту хаотичність, яка робить неможливою "точну" хро-
нологію. Цим і можна пояснити певний ступінь умовності, ха-
рактерний для диспозиції сюжетної лінії Носа.

З. "Ніс".

- Х. Зникнення носа у майора і несподівана знахідка цирульни-
ка.
- 1. Невдалі спроби цирульника позбутися носа: "совсем уронил
его, ... должен был поднять нос и спрятать его в карман".
- 2. Іван Якович "...швырнул потихоньку тряпку с носом" в ріку.
- 3. Зустріч майора з власним Носом ("...господин в мундире
был Нос.").
- 4. Візит в один з будинків.
- 5. Присутність на богослужінні у Казанському соборі.
- 6. Розмова з майором Ковальовим.
- 7. "Нос его находился бог знает в каких местах".
- 8. Ніс "уже садился в дилижанс и хотел уехать в Ригу".

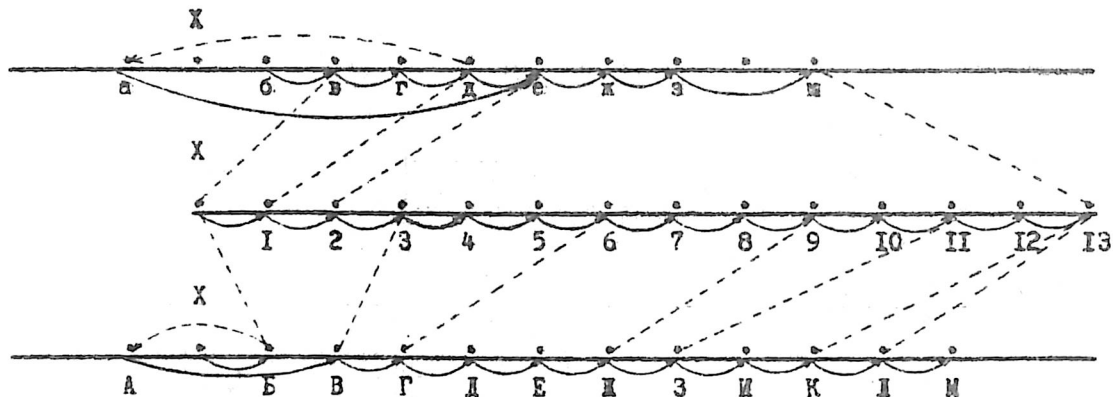
9. "... кварталний поїзд в карман і витягли оттуда завернутий в бумажку нос".
10. Марні спроби майора Ковальова "повернути" ніс на місце.
11. Візит лікаря та його поради.
12. Поширення чуток про неймовірні пригоди носа майора Ковальова.
13. Повернення "на своє місце".

Графічна схема (стор.17), на якій у вигляді трьох паралельних прямих представлені сюжетні лінії повісті, наочно ілюструє взаємозв'язок сюжетного часу і композиції твору.

Ще одна особливість темпоральної структури, зумовлена композицією, - протиставлення темпу сюжетного часу у першому та другому розділах повісті, тобто плину часу "25 марта", який сприймається цирюльником Іваном Яковичем та майором Ковальовим по-різному.

Сповільнений темп розвитку сюжету запрограмований вже у перших рядках першого розділу. Ситагма "необикновено странное происшествие", яка входить до ініціального висловлювання, потребує негайного семантичного "розв'язання", тобто пояснення, у чому ж сутність того, що трапилось. Але замість цього називається герой і детально реструктується його дії та відчуття: "цирюльник Иван Яковлевич проснулся довольно рано и услышал запах горячего хлеба. Приподнявшись немного на кровати, он увидел, что супруга его ... для приличия надел сверх рубашки фрак, и усевшись перед столом, насыпал соль, приготовил две головки лука, взял в руки нож и сделавши значительную мину, принялся резать хлеб".

Цирюльник, не бажаючи щось робити із своєю знахідкою - носом, намагається "відтягнути" момент вирішення проблеми. Повільний плин його часу передається поєднанням лексико-граматичних засобів: морфологічний (дієслівний) час підсилюється лексичними маркерами (темпоральними прислівниками). "Наконец достал он свое исподнее платье и сапоги, натянул на себя всю эту дрянь; ... завернул нос в тряпку и вышел на улицу; ... уже совсем уронил его; ... решился идти к Исакиевскому мосту; находился уже на Исакиевском мосту; прежде всего осмотрелся, потом нагнулся ... и швырнул тряпку с носом" (М.В. Гоголь, 50-52).
На протизвасту уповільнення розповіді у першому розділі



Х - початок розвитку сюжетної дії, "25 марта".

Перша пряма - "лінія Івана Яковича".

Друга пряма - "лінія Носа".

Третя пряма - "лінія майора Ковальова".

Відрізком "зи" на "лінії Івана Яковича" відмічений період з "25 марта по 7 апреля", час "авторського умовчання", при цьому точці "и" відповідає остання згадка про циркульника, який приходив голити майора Ковальова вже після повернення носа.

Цьому ж періоду часу на "лінії майора Ковальова" відповідає відрізок "ЗД".

Пунктирними кривими на схемі по позначений досюжетний час, повернення до минулого героїв; пунктирними лініями з'єднуються події, які "належать" різним сюжетним лініям, але відбуваються одночасно.

дія на початку другого розділу розгортається досить швидко. Майор, прокинувшись "довольно рано" і встановивши відсутність носа, "велел тотчас подать себе одеться и полетел прямо к обер-полицейстеру" (М.В.Гоголь, 53). Прискорений темп плину часу передається і відповідною лексикою: "вскочил - встряхнулся - полетел - побежал".

Протиставлення сприйняття часу циркульником та майором підкреслюється навіть такою деталлю, як вранішнє одягання (пор. "... нататил на себя все эту дрянь" - "... велел тотчас подать себе одеться").

Таким чином, композиційний рівень темпоральної структури повісті "Ніс" відрізняється декількома особливостями: календарною визначеністю сюжетного часу; паралелізмом розвитку сюжетної дії, специфіка якого в тому, що дві сюжетні лінії "окріплені" третьою, діюва особа якої може виступати в двох іпостасях: то як річ, то як особа; контрастним протиставленням плину часу, зумовленим світсприйняттям героїв.

У заключній частині третього розділу йдеться про особливості взаємодії часового континууму та композиції у проаналізованих творах.

У висновках підводяться підсумки дослідження, визначаються основні функції художнього часу як текстоутворювчої категорії, роль композиційно-мовленевих засобів, які формують часовий континуум, а також висловлюється припущення, що дослідження проблеми не вичерпане і в подальшому можуть визначитися інші її аспекти.

Основний зміст дослідження висвітлено у таких публікаціях:

1. Співвідношення різних видів інформації у художньому тексті (на матеріалі повісті М.В.Гоголя "Портрет"): Спадщина М.В.Гоголя та сучасність: Тези доп.: У 2-х част. - Ніжин, 1988. - Ч.2. - С.65-66. - Мова рос.
2. Реалізація категорії інформативності в художньому тексті (на матеріалі повісті М.В.Гоголя "Невський проспект"): Творчість М.В.Гоголя і сучасність: Тези доп.: У 2-х част. Ніжин, 1989. - Ч.1. - С.44-45. - Мова рос.
3. До питання про авторське вираження семантичних категорій тексту (на матеріалі категорії континууму в повісті М.В.Гоголя "Записки божевільного"): Сіакронічний та діакронічний

- аналіз мовних одиниць російської мови: Зб. наук. праць. - К., 1989. - С.172-177. - Мова рос.
4. Лінгвостилістичний коментар повісті "Шинель" М.В.Гоголя: Актуальні питання вивчення у вузі курсу методики викладання мови та літератури у школі: Тези доп. - Ніжин, 1990. - С.40. - Мова рос.
 5. Категорія художнього часу в повісті "Невський проспект" М.В.Гоголя: Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа: Вип. I. - Ніжин, 1990. - С.126-127. - Мова рос.
 6. До питання про авторське вираження категорій тексту (на матеріалі категорії континууму в повісті М.В.Гоголя "Записки божевільного"): Тези доп. III Гоголівських читань. - Полтава, 1990. - С.127-129. - Мова рос.
 7. Художній час в повісті "Ніс" М.В.Гоголя: Література та культура Полісся: М.В.Гоголь - випускник Ніжинської гімназії вищих наук та його творчість: Вип. 3. - Ніжин, 1992. - С.110-113. - Мова рос.
 8. Художній час як компонент семантичної структури тексту (на матеріалі повісті М.В.Гоголя "Невський проспект"): Шляхи посилення ефективності практичного курсу української мови та виховання читацької майстерності: Тези доп. - Одеса, 1992. - С.36. - Мова рос.
 9. Контекстуальні засоби вираження текстової категорії художнього часу: Семантика мови і тексту: Тези доп. - Івано-Франківськ, 1993. - С.139-140.

Сидоренко В.А. Художественное время как текстообразующая категория (на материале "Петербургских повестей" Н.В.Гоголя)".

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности Ю.02.01.- русский язык защищается в Украинском государственном педагогическом университете им. М.П.Драгоманова. - Киев, 1994. На правах рукописи.

В диссертации категория художественного времени рассматривается как одна из основных текстообразующих категорий, которая реализуется посредством взаимодействия лексических, морфологических, синтаксических и контекстуальных средств. К последним, в частности, относятся лексические единицы, выступающие в качестве временных вех, передающих течение времени ("свеча, зеркало, столица, нос, портрет, шинель"). В кон-

тексте повестей они приобретают окказиональное темпоральное значение, становясь временными указателями.

К контекстуальным средствам передачи временной информации можно отнести и окказиональные даты-подзаголовки в одной из повестей.

Художественное время как структурообразующая категория выполняет в тексте ряд функций: способствует адекватному эстетическому познанию объективной действительности, является средством развития образов персонажей, способствует урегулированию композиционных связей и отношений.

Sidorenko V.A. "Artistic time as a text-forming category" (based on the material of "Petersburg novels" by N.V.Gogol)

Thesis presented for a degree of bachelor of philological science on speciality 10.02.01 - the Russian language is defended at the Ukrainian Dragomanov's Pedagogical University - Kiev, 1994. On the rights of a manuscript.

In this thesis the category of artistic time is considered to be one of the main text-forming categories, which is realized through the interaction of lexical, morphological, syntactical and contextual means. To the last ones, in particular, belong the lexical units, which appear as time landmarks, reproducing the course of time ("a candle, a mirror, a capital, a nose, a portrait, an overcoat")

In the context of the novels they acquire occasional temporal meaning and become the indicators of time.

To the contextual means of transference of temporal information may be also referred occasional date-subtitles in one of the novels.

Artistic time as a structure-forming category has many functions in one text: it contributes to the adequate aesthetic cognition of the objective reality, it is the means of development of the images, it also contributes to the regulation of the compositional connections and relations.

Ключові слова: художній час, часовий континуум, темпоральний маркер, текст, текстоутворююча категорія.